

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ДРІБНОТОВАРНОГО АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ДОХОДІВ НА СЕЛІ

Т. П. ЖИТНИК,
*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємства
Білоцерківський національний аграрний університет*

Досліджено питання зайнятості та доходів селян в умовах недостатнього державного регулювання і підтримки процесів, що відбуваються в агропромисловому комплексі України.

Постановка проблеми. В Україні проблема зайнятості в сільській місцевості наскільки загострилася, що потребує невідкладних дій як на державному, так і на регіональному рівнях. Змінивши організаційно-правові форми господарювання, організатори реформ не передбачили можливі варіанти зайнятості селян, тому процес створення нових робочих місць у сільській місцевості має некерований характер. Рівень сільського безробіття постійно зростає, що пов'язано, передусім, з відсутністю концептуальних засад розвитку сфери зайнятості сільського населення, стратегії розбудови українського села та необхідної державної політики щодо підтримки цих процесів.

Зважаючи, що фермерські господарства відповідно до Господарського кодексу України [2] належать до суб'єктів мікропідприємництва, а також на те, що господарства населення засновані на праці осіб, які ведуть спільне господарство для задоволення передусім власних потреб і які не є великими товаровиробниками, ці два види сільськогосподарських товаровиробників можна вважати дрібнотоварними. Нині дрібнотоварне виробництво виконує таку важливу соціально-економічну функцію, як забезпечення зайнятості сільського населення і на сучасному етапі потребує дієвої державної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі зайнятості присвячено чимало наукових досліджень. Їх результати висвітлені у працях провідних українських вчених: С. І. Бандура, Д. П. Богині, О. А. Бугуцького, В. В. Вітвіцького, І. Ф. Гнибіденка, С. О. Гудзинського, В. С. Дієсперова, О. І. Здоровцова, Т. М. Кір'ян, А. М. Колота, Ю. М. Краснова, Г. І. Купалової, Е. М. Лібанової, В. І. Лишиленка, В. Я. Месель-Веселяка, В. В. Петрової, О. Д. Руснака, П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина, К. І. Якуби. Також заслуговують на увагу праці зарубіжних вчених: В. Г. Костакова, Л. І. Костіна, І. С. Маслової, Г. Е. Слезінгера, А. Чаянова, Дж. Кейнса, А. Маршалла, Д. Рікардо, П. Самуельсона, А. Сміта та ін.

Відаючи належне науковим розробкам цих вчених (у багатьох випадках їх основоположному внеску у вирішення теоретико-методичних проблем зайнятості та ринку праці) необхідно зазначити, що питання зайнятості саме сільського населення все ще недостатньо вивчені та не отримали належного висвітлення як у науковій літературі, так і в нормативних матеріалах органів державної влади. Пошук дієвих заходів та механізмів розширення сфери зайнятості мешканців села актуалізує необхідність дослідження цієї проблематики та розробки науково обґрунтованих рекомендацій.

Мета дослідження – визначити сутність державного регулювання ринку аграрної праці в Україні, а також механізми і можливі дієві заходи з боку держави щодо стимулювання розвитку дрібнотоварного аграрного виробництва як важливого чинника підвищення зайнятості та доходів сільського населення.

Виклад основного матеріалу. Цінність найманої праці в аграрній сфері для селян є надзвичайно високою, адже саме тут працівники забезпечені офіційною заробітною платою, соціальним пакетом і гарантованим доходом. Наразі в аграрному секторі знаходять роботу все менша кількість сільських мешканців і кожного року кількість працівників продовжує знижуватися.

У сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах чисельність найманих робітників упродовж 2000 – 2013 рр. скоротилася на 78,6% (від 2,8 млн осіб до 0,6 млн осіб) [4]. Насамперед це пов'язано з тим, що сучасні технології ведення сільського господарства, які використовують потужні аграрні виробники, забезпечують високу продуктивність праці, тому в обробці земель задіяна в десятки разів менша кількість спеціалістів, але вимоги до них вищі.

Зокрема, у 2014 р. середньооблікова кількість штатних працівників на підприємствах із кількістю найманих працівників 10 осіб і більше, що займалися сільським господарством та наданням пов'язаних із ним послуг, становила 458,3 тис. осіб. Фонд оплати праці, нарахований за рік штатним працівникам сільського господарства, склав 13,6 млрд грн, або 3,6% загального фонду штатних працівників, що був нарахований в економіці країни. Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника підприємств сільського господарства у 2014 р. зросла проти 2013 р. на 9,0%, але при цьому залишилась однією з найнижчих серед усіх видів економічної діяльності й становила 2476 грн.

Водночас заборгованість із виплати заробітної плати працівникам сільського господарства протягом 2014 р. збільшилася на 45,1% і станом на 1 січня 2015 р. була 18,7 млн грн, або 1,7% фонду оплати праці цього виду діяльності за грудень 2014 р. При цьому 11,2 млн грн, або 59,7%, заборгованої заробітної плати утворено на підприємствах-банкрутах. На економічно активні підприємства припадало 40,2% загальної суми боргу, ще 0,1% – на економічно неактивні, які призупинили діяльність у попередніх роках [4].

Рівень життя сільського населення визначається сумою отриманих доходів і можливістю за їх рахунок задовольнити свої матеріальні та духовні потреби. Джерелом задоволення особистих потреб селян є сукупний дохід сім'ї, який складається з оплати праці (заробітної плати), надходжень від селянського (фермерського) господарства, одержаних дивідендів за власність, від оплати за здавання в оренду власного земельного паю, пенсій, стипендій, інших виплат.

Останніми роками значно змінилися як розмір, так і структура сукупного доходу сімей. За даними бюджетних обстежень сільських сімей, проведених Держкомітетом України, у 1990 р. трудові доходи (оплата праці) в сільських сім'ях становили 59,4% від сукупного доходу, тоді як в 2013 р. їхня частка зменшилася до 18,2%. При зростанні показника особистих селянських господарств від 38,8 до 52,7%, частка, що припадає на пенсії, стипендії різні допомоги тощо, практично залишилася на рівні 8,5-8,6% [4].

Зважаючи на світовий досвід, можна стверджувати, що через дрібні розміри селянські господарства не можуть бути перспективою розвитку аграрного сектору на майбутнє. Однак в сучасних умовах вони забезпечують основну частку в загальному об'ємі виробництва: за період 1995 – 2013 рр. показник селянських господарств у виробництві продукції сільського господарства зменшився від 48,7% до 46,0% (табл. 1).

Таблиця 1

**Валова продукція сільського господарства вироблена господарствами населення
(у постійних цінах 2010 року), млн грн**

Показник	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2013 р.	Довідково: у с.-г. під- приємствах у 2013 р.
Продукція сільського господарства	84441,7	93024,5	106841,1	100797,5	112642,6	116268,1	136590,9
Продукція рослинництва	38780,5	47047,9	58802,9	57741,4	70298,0	72767,4	103127,8
Продукція тваринництва	45661,2	45976,6	48038,2	43056,1	42344,6	43500,7	33463,1

Джерело: розраховано за даними [3; 4].

Внаслідок активного розвитку агрохолдингових структур, які орієнтовані на виробництво нетрудомістких сільськогосподарських культур, відбувається скорочення чисельності зайнятих в аграрних підприємствах та «перетік» селян із сфери колективного господарства в господарства населення, які з підсобного господарства перетворюються на основну сферу зайнятості селян.

Дрібнотоварні виробники, забезпечуючи зайнятість селян, водночас здійснюють суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції.

Так, у 2013 році особисті селянські господарства населення збільшили величину валового виробництва на 7 млрд грн порівняно із 2012 р., проте вперше за роки реформ зменшили свою частку у структурі виробників на 3% у рослинництві та на 2% у тваринництві. В 2014 році селянські господарства відіграють значно меншу роль, ставши переважно джерелом продуктів для власних потреб домогосподарства і додатковим джерелом прибутку для старшого покоління, часто проте не засобом виживання значної частки селян. Як показали результати спеціалізованих досліджень, особисті селянські господарства все менше трансформуються у фермерські, а темпи такої трансформації останніми роками поступово знижуються [7].

Разом із тим, комерційний (корпоративний) сектор аграрної економіки динамічно розвивається від початку 2000-х років і не знижує темпів зростання. За офіційними статистиками, обсяг валового виробництва аграрної галузі в 2013 році склав 253,7 млрд грн, що на 20 млрд грн перевищує показник рекордного 2011 р., коли сільськогосподарської продукції було вироблено на 233,7 млрд грн (у цінах 2010 р.) [3].

Загальний обсяг виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.) у 2014 р. склав 252,9 млрд грн, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах – 139,2 млрд грн, господарствах населення – 113,7 млрд грн. Порівняно з 2013 р. у сільському господарстві отримано 2,8% приросту загального обсягу продукції сільського господарства, у тому числі в аграрних підприємствах – 4,1%, у господарствах населення – 1,2%.

У галузевій структурі валової продукції сільського господарства провідне місце (70,2% від загального обсягу виробництва) традиційно належить продукції рослинництва. У сільськогосподарських підприємствах її частка становить 75,7%, у господарствах населення – 63,4%. Загалом у 2014 р. вироблено рослинницької продукції (у постійних цінах 2010 р.) на 177,4 млрд грн, у тому числі аграрними підприємствами – на 105,3 млрд грн, господарствами населення – на 72,1 млрд грн. Порівняно з 2013 р. відбулося збільшення на 3,1% обсягів виробництва продукції рослинництва, у тому числі в підприємствах – на 3,9%, у господарствах населення – на 1,9%. Загалом у 2014 р. господарствами населення вирощено 97% загального урожаю картоплі, 86 – овочів, 83 – плодів і ягід, 45 – винограду, 22 – зерна, 14 – соняшнику, 7% – цукрових буряків (фабричних).

У галузі тваринництва обсяг виробництва за 2014 р. становив 75,5 млрд грн, що на 2,0% більше порівняно з 2013 р. Зростання відбулося за рахунок приросту виробництва на 4,6% в аграрних підприємствах, частка яких у загальному обсязі тваринницької продукції склала 44,9%. Господарства населення, які є основними виробниками продукції у цій галузі (41,6 млрд грн, або 55,1%), утримали її виробництво на рівні 2013 р. Також у господарствах населення зосереджена значна частина поголів'я худоби та птиці: на початок 2015 р. вони утримували 66,3% поголів'я великої рогатої худоби (у тому числі корів – 76,6%); 49,2 – свиней; 85 – овець та кіз; 42,8% – птиці всіх видів.

За рівнем товарності господарства населення у цілому поступаються перед фермерськими господарствами (табл. 2).

Ресурсовіддача дрібнотоварних сільгоспвиробників залежить насамперед від їхньої спеціалізації. Так, господарства населення ефективніше використовують земельні ресурси порівняно з фермерськими господарствами, проте дещо поступаються за цим показником перед сільськогосподарськими підприємствами. Продуктивність праці у господарствах населення значно нижча, ніж у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах (табл.3).

Таблиця 2

Товарність фермерських господарств і господарств населення у 2013 р., %

Продукція	Фермерські господарства	Господарства населення
Зернові та зернобобові культури	76,6	24,6
У тому числі пшениця	73,7	-
Цукрові буряки	56,3	83,5
Плоди та ягоди	-	18,6
Худоба та птиця на м'ясо	87,7	40,6
Молоко	79,3	47,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [3].

Таблиця 3

Ефективність виробничої діяльності сільськогосподарських виробників України у 2013 р., у постійних цінах 2010 р.

Показник	Усі господарства	У тому числі:		
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	36395,4	15985,5	4451,7	15958,2
Чисельність зайнятих, тис. осіб	3577,5	659,9	98,6	2819,0
Вартість валової продукції, млн грн	252859,0	117499,5	19091,4	116268,1
У тому числі				
на 1 га, тис. грн	6,9	7,4	4,3	7,3
на одного зайнятого, тис. грн	70,7	178,1	193,6	41,2
Вартість валової продукції рослинництва, млн грн	149233,4	85432,5	17695,3	72767,4
У тому числі				
на 1 га, тис. грн	4,8	5,3	4,0	4,6
на одного зайнятого, тис. грн	49,2	129,5	179,5	25,8
Вартість валової продукції тваринництва, млн грн	76963,8	32067,0	1396,1	43500,7
У тому числі				
на 1 га, тис. грн.	2,1	2,0	0,3	2,7
на одного зайнятого, тис. грн	21,5	48,6	14,2	15,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [3].

Господарствами населення з розрахунку на 1 га сільгоспугідь було вироблено на 5,8 % продукції більше порівняно із загальним показником по господарствах, і у 1,7 раза більше порівняно з фермерськими господарствами. Порівняно з сільськогосподарськими

підприємствами ними вироблено продукції на 1,4 % менше з розрахунку на 1 га сільгоспугідь. У рослинництві ресурсовіддача земельних угідь у господарствах населення на 4,2 % нижча порівняно із загальним показником по господарствах, що пов'язано з вирощуванням господарствами населення переважно інтенсивніших і дорожчих культур: картоплі, овочів, плодів, ягід, а в сільгоспідприємствах і фермерських господарствах – менш інтенсивних зернових та технічних культур.

У тваринництві земельні ресурси найбільш ефективно використовують господарства населення: вартість валової продукції тваринництва на 1 га становила 2,7 тис. грн, що у 9 разів вище, ніж у фермерських господарств і у 1,35 раза вище, ніж у сільськогосподарських підприємств. Це пояснюється тим, що у господарствах населення на 100 га сільгоспугідь припадає 19,4 голови великої рогатої худоби, тоді як у сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах відповідно 9,0 і 2,5 голови. Недостатнє використання технічних засобів і переважання ручної праці у господарствах населення зумовлюють невисоку продуктивність праці, яка нижча порівняно із сільгоспідприємствами у 4,3 раза та у 4,7 раза порівняно з фермерськими господарствами [4].

Якщо в аграрних підприємствах протягом 2014 р. зберігалася тенденція підвищення інтенсивності господарювання (загальні обсяги вирощування худоби та птиці перевищували обсяги реалізації тварин на забій на 4,4%), то у господарствах населення, як і в попередні роки, обсяги реалізації худоби та птиці на забій випереджали обсяги їх вирощування. За реалізовану продукцію переробним підприємствам сільськогосподарськими підприємствами одержано 343,6 млн грн дотацій і компенсацій, у тому числі за худобу – 31,6 млн грн, за молоко – 312,0 млн грн.

У 2014 р. в рахунок оплати праці сільськогосподарськими підприємствами було видано власно виробленої продукції на суму 251,3 млн грн, що становить 0,1% від загального обсягу реалізації. Найбільша частка в цих розрахунках припадала на зернові культури (37,5%) та худобу і птицю (29,4%). За угодами оренди земельних і майнових паїв сільськогосподарськими підприємствами в 2014 р. видано селянам 1890,8 тис. т зерна (4,7% загального обсягу реалізації), 32,9 тис. т насіння соняшнику (0,4%), 13,8 тис. т цукру (1,5%), 1,2 тис. т олії (5,0%), 0,7 тис. т худоби та птиці (0,04%), 50 т меду (8,0%).

Структура відповідей сільських домогосподарств щодо середньодушових грошових доходів середнього класу зміщена порівняно з міськими домогосподарствами у бік більш низьких оцінок, що значною мірою пояснюється впливом натуральних надходжень на рівень добробуту селян.

Останніми роками господарства населення із підсобного господарства перетворюються на основну сферу зайнятості селян. На наш погляд, така «консервація» сучасного стану дрібнотоварного виробництва містить загрози стабільному соціально-економічному розвитку сільського господарства, насамперед, через існування недоліків державної політики щодо визначення перспектив діяльності дрібних товаровиробників, основні з яких полягають у:

- невизнанні особистих селянських господарств населення як економічних суб'єктів, що унеможливує їх ідентифікацію як виробників товарної продукції, а отже, й одержання окремих видів державної підтримки. Особисті селянські господарства населення не є юридичними особами і не є суб'єктами підприємництва, які повинні проходити процедури державної реєстрації. У такому вигляді вони не можуть вважатися виробниками товарної продукції, оскільки не забезпечують встановлені законодавством вимоги щодо сертифікованого виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, для задоволення власних потреб у споживанні молочної продукції сім'ї достатньо утримувати одну-дві корови, реєстрація і фітосанітарний нагляд яких здійснюються за бажанням селян (на відміну від обов'язковості такого нагляду при веденні товарного виробництва). При цьому, господарства населення не можуть розраховувати на державну підтримку за окремими напрямками, адже для одержання державної допомоги у вигляді часткового відшкодування витрат на закупівлю установки індивідуального доїння вони повинні утримувати у своєму господарстві не менше трьох ідентифікованих та

zareєстрованих корів. Але у 2013 р. лише 5,7 % домогосподарств утримували 3 голови ВРХ і більше [5];

- недосконалості програм державної підтримки господарств населення. Так, запроваджена у 2012 р. Міністерством аграрної політики та продовольства України дотація господарствам населення за утримання і збереження молодняку великої рогатої худоби спрямовується передусім на нарощування поголів'я ВРХ, а не на підвищення ефективності тваринництва. Якщо у 2011-2013 рр. поголів'я великої рогатої худоби у господарствах населення зросло на 6,2 % (від 2915,2 тис. голів до 3096,5 тис. голів), то виробництво молока всіх видів – лише на 0,8 % (від 8840,1 тис. тон до 8907,3 тис. тон)[5]. Тобто даний вид державної підтримки господарств населення виконує більше соціальну функцію, сприяючи передусім підтримці сільської сім'ї, а не економічну, яка повинна забезпечувати підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції;

- недосконалості державної політики у питанні персоніфікації зайнятості та соціального забезпечення членів особистих селянських господарств. Ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» передбачає, що члени ОСГ є особами, які належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною, а ст.7 визначає їхнє право на отримання в установленому законом порядку трудової пенсії та інших видів соціальної державної допомоги і субсидій. Водночас, ст. 9 Закону визначає, що члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, а сплату внесків до державного пенсійного фонду взагалі не передбачено [6].

Таким чином, члени особистого селянського господарства при досягненні пенсійного віку та при відсутності добровільної сплати внесків до недержавного пенсійного фонду можуть розраховувати лише на мінімальну пенсію. Крім того, для набуття статусу безробітного та отримання допомоги по безробіттю члену особистого селянського господарства відповідно до Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу [7], необхідно надати територіальному органу Державної служби зайнятості довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід з такого господарства, видану сільською, селищною або міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки;

- недосконалості системи контролю якості сільськогосподарської продукції, виробленої у господарствах населення. Господарства населення переважним чином збувають свою продукцію на місцевих ярмарках, ринках або «з рук» (лабораторний нагляд за такими товарами є недосконалим або взагалі не проводиться), що може нести загрозу здоров'ю населення через низьку її якість. Крім того, господарства населення використовують різні технології при вирощуванні рослинницької продукції «для себе» (спрямовані на досягнення якісних показників за рахунок оптимального внесення добрив, мінімальної обробки рослин інсектицидами та використання ручної праці при боротьбі з бур'янами) і «на продаж» (переслідуються цілі збільшення кількісного виходу продукції за рахунок внесення значної кількості мінеральних добрив, активного використання гербіцидів та інсектицидів);

- зниженні державної підтримки фермерських господарств та кооперативів. Державна фінансова підтримка надається на конкурсних засадах: фермерам для організації фермерського господарства, придбання техніки, обладнання, оновлення обігових коштів, виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції приміщень, для закладання багаторічних насаджень, розвитку кредитної та обслуговуючої кооперації, у тому числі для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорації земель. Для цього у спеціальному фонді Державного бюджету України виділено бюджетну програму КПКВК «Надання кредитів фермерським господарствам». У 2013 р. бюджетні витрати на цю програму були затверджені у розмірі 27,9 млн грн, однак на рахунки Мінагрополітики надійшло лише 23,3 млн грн, 100 % яких перераховано отримувачам [4].

Висновки. В сучасних умовах ефективний розвиток агропромислового виробництва, зайнятість і доходи сільського населення значною мірою залежать від їх державного регулювання і підтримки. Вважаємо, що державна політика щодо стимулювання розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, а відтак, зростання рівня зайнятості і доходів селян України, повинна ґрунтуватися на вирішенні питання подальшого функціонування господарств населення. Важливу роль у цьому має відігравати визнання сімейного типу господарювання (передусім у вигляді фермерського господарства) невід'ємною складовою перспективної моделі вітчизняного аграрного сектору. При цьому заходи державної підтримки мають спрямовуватися на посилення організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням у сільськогосподарські кооперативи (за схемою господарства населення фермерські господарства сімейного типу → сільськогосподарські кооперативи).

Список літератури

1. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010р.) за 2014 рік (попередні дані) : Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 21 с.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Голос України. – 2003. – № 49. – 14 березня.
3. Сільське господарство України в 2014 році : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 81 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Ринок праці сільської місцевості: стан та перспективи розвитку: матеріали круглого столу, 4 грудня 2013 р., Київ / [упоряд. І.Ф. Гнибіденко, Л.Г. Новащ]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2014. – С. 5.
5. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2014 році : Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 81 с.
6. Про особисте селянське господарство : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – С.232.
7. Музиченко А. С. Особисті селянські господарства в системі суб'єктів аграрного ринку / А. С. Музиченко, Л. В. Булавка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.1/179.pdf>
8. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2013 року) : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 76 с.

Государственная политика стимулирования развития мелкотоварного аграрного производства как фактор повышения занятости и доходов на селе

Т. П. ЖИТНИК,

кандидат экономических наук,

доцент кафедры экономики предприятия

Белоцерковский национальный аграрный университет

Исследован вопрос занятости и доходов крестьян в условиях недостаточного государственного регулирования и поддержки процессов, происходящих в АПК Украины.

State policy to encourage the development of small-scale agricultural production as a factor in increasing employment and income in rural areas

T. ZHYTNYK

PhD, Associate Professor of Economics of Enterprise

The Bilotserkivskiyi National Agrarian University

The question of employment and income of farmers in poor state regulation and support processes occurring in agriculture Ukraine.